Г.ТУКАЙНЫҢ МӘГЪНӘДӘШ СҮЗЛӘРНЕ КУЛЛАНУ ОСТАЛЫГЫ

Э.Н.Денмөхәммәтова, Казан (Идел буе) федераль университеты

Күренекле татар шагыйре Габдулла Тукайның шигъри хәзинәләрендә әлегә кадәр тикшерелмәгән меңләгән тел җәүһәрләре саклана. Алар, шагыйрьнең үлемсез талантын кабат дәлилләп, ул яшәгән чорның мәдәни кыйммәтләрен һәм катлаулы лингвокультурологик проблемаларын бүгенге тормышыбыз өчен актуаль мәсьәләләр җирлегендә безгә җиткерә. Г.Тукай иҗаты белән танышу күп төрле сорауларга җавап табарга ярдәм итә, ә теге яки бу концептның барлыкка килү, формалашу һәм Тукай иҗатында ни рәвешле чагылышын өйрәнү исә бөек шагыйрьнең сүз уйнату һәм тирән мәгънә белдерү осталыгын кабат раслый. Татар халкына хас әдәби фикер тирәнлеге, туры сүз, үткен теллелек, XX йөз башы татар шигъриятендә киң таралган сүз уйнатудагы сыгылмалылык һәм шул ук вакытта кискенлек - болар барысы да бөек шагыйрь ижатында да урын ала, һәм XX гасыр башы татар лингвомәдәниятен тасвирлый торган тел җәүһәрләрен тәшкил итә. Шундый берәмлекләр исәбенә мәгънәдәш сүзләрне дә кертеп карыйлар.

Элек-электән теге яки бу телне камил белү күрсәткечләренең берсе булып, мәгънәдәш сүзләрдән дөрес файдалану саналган. Шунлыктан синонимнарга күп тел белгечләре, язучылар һәм әдәби тәнкыйтьчеләр зур әһәмият биргәннәр, синонимнарның телне баету, фикерне төгәл һәм анык бирүдәге рольләрен күрсәтеп килгәннәр, сүзләрне үз мәгънәсендә, әйтәсе фикерне гади, җыйнак итеп бирерлек формада кулланырга чакырганнар. Г.Тукай шигырьдә урнын алган мондый берәмлекләрне өйрәнү исә авторның, шигъри аһәңлелеккә ирешү өчен, тон һәм семантик төсмерләрдән бик оста файдалануын, синонимнардан уңышлы комбинацияләр төзүен, сүзләр гармониясенә ирешүен күрсәтә. Шул рәвешле ул укучының күзаллавын киңәйтүгә, күбрәк ассоциацияләр тудыру мөмкинлегенә ирешә.

Шагыйрь кулланган мәгънәдәш берәмлекләрне бары контекст эчендә генә тикшерергә мөмкин, чөнки алар тулы бер образның эстетик ягын чагылдырган кисәкчекләр булып торалар. Шунлыктан текстның лексик һәм семантик системасында синонимнар максатчан хәрәкәттә күзалланалар.

Шуны да искәртеп үтү зарур: Тукай иҗатында синоним берәмлекләр уртак, охшаш мәгънә белдереп кенә калмыйлар, ә билгеле бер аермалыкларга ия булган берәмлекләр буларак та уңышлы кулланылалар.

Тел белеме фәнендә мәгънәдәш сүзләрне абсолют, парлы, семантик һәм якын мәгънәле берәмлекләргә бүлү бар. Нәкъ шул берәмлекләр ярдәмендә фикернең концептуаль вазифасы башкарыла.

Абсолют синонимнар (икенче төрле аларны тулы синонимнар яки дублетлар дип тә йөртәләр) тел берәмлекләре арасында артык күп булмый, ә шигъриятнең катгый кануннарын исәпкә алганда, аларның саны тагын да кими. Нигездә, мондый берәмлекләр телнең үз сүзләре һәм алынма берәмлекләр исәбенә тулылана. Мәсәлән, **яз** [весна] – **бәһар**; **кояш** [солнце] - **шамс; йөз** [лицо] - **бит, чәһрә, чырай.**

Абсолют синонимнар Тукай шигырьләрендә күп очракта субъект һәм объектлар белдерү-атау чарасы буларак файдаланылалар. Шулай ук билгенең сыйфатын, санын-күләмен, предметның билгесен белдерү өчен һ. б. максатлардан да кулланылалар. Бу аларның поэтик характеристикалары булып тора. Мәсәлән, югары яки әдәби стильдә **кояш** сүзе **шәмс б**ерәмлеге белән, яки **йөз** сүзе **бит, чәһрә** синонимнары белән алыштырылса, текстның эчтәлегенә һич тә хилафлык килми; автор поэтик текстның ритм һәм рифма мөмкинлекләреннән чыгып шул берәмлекләрне сайлый:

Язлар җитте, карлар эри башладылар,
Толыплылар толыпларын ташладылар...
(“Яз галәмәтләре”)

Шулай йоклап, **бәһар** җиткәндә торсам,
Торып тагы яшел җирдә утырсам...
(“Көз”)

Мисаллардан күренгәнчә, яз һәм аның бәһар синонимында стилистик аерма күзәтелә, семантик төсмер дә чагылыш таба. Шулай булуга да карамастан, аларда тулы мәгънәдәшлек бар.

Парлы синонимнар үзләренең ясалышлары белән аерылып торалар. Бу очракта мондый берәмлекләр **вә, һәм, илә** тезүче теркәгечләре ярдәмендә барлыкка киләләр һәм һәр берәмлек, билгеле бер урында, үз семантик вазифасы белән кулланыла. Синоним берәмлекләр урыннары белән алышына алмыйлар, чөнки бу парлы синоним элементларының аһәңен һәм экспрессив яктан үзара ярашуын югалтырга мөмкин.

Кайвакыт Мәҗнүн кеби **көлмәс вә шатланмас** идем, -
Син агач ат өстенә атландыручы булмаса!
(“Син булмасаң!”)

* * *

Син бүлеш, сөйсәң мине, **гыйльмең вә гыйрфаның** белән;
Нәрсә белсәң дә, икәү уртаклашыйк аның белән.
(“Шиллердән”)

* * *

И карендәш! Син, кирәксә, суга бат йә сөткә бат!
Ит сабыр, күрсәт чыдамлык **һәм дә ит гайрәт, сөббат**!
(“Сөткә төшкән тычкан”)

Парлы синонимнар барлыкка килүдә, аеруча, **вә** яки **һәм** тезүче теркәгечләре еш кулланыла. Алар, беренче лексема белдергән мәгънәне ачыклап, икенче лексик берәмлекне теркиләр. Шул рәвешле фикерне шигъри формада җиткерү өчен, персонажның халәтен, хәл яки вакыйганың ничек булуын тасвирлаганда бик актив кулланылалар. Тукай шигъриятендә парлы синонимнар түбәндәге берәмлекләр исәбенә барлыкка килә:

А) укучыга фикерне төгәлрәк җиткерү максатыннан, татар әдәби теле берәмлекләре бер-берсен аныклар киләләр:

« Йөземнәр чи, әле **өлгермәгәннәр, пешмәгәннәр**, - ди. –
Бозарсың ашказаныңны, килешми эчкә анлар!"- ди.
("Төлке һәм йөзем җимеше").

Кайчакта автор мондый синонимнарны парлы сүз составында куллана һәм лексемаларның мәгънәви вазифасын арттыра.

Безгә **ят-чит** телдәге изге фикерне тәрҗемә
Биш вакытта биш намаз күк керде инде фарзыма.
("Буш вакыт")

Гайрәт иттең, **армый-талмый** йөрдең ушбу юлда син,
Чын сөбатлә алга бардың, бакмый уңга-сулга син.
("Даһигә")

Ә) Парлы синонимнарның күпчелегендә беренче компанент – төрки-татар сүзе, икенчесе – гарәп яки фарсы берәмлеге булган калыплар урын ала. Мәсәлән, татар телендәге тел берәмлеге гарәпчә – лөгать буларак кулланыла. Автор аларны түбәндәгечә файдалана:

Рус белән тормыш кичердек сайрашып,
Тел, лөгать, гадәт вә әхлак алмашып.
("Олуг юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре")

Б) Ике яки күбрәк гәрәп-фарсы берәмлегеннән торган парлы синонимнар да Г.Тукай иҗатында урын ала.

Гыйззәтем бу, **кадрем** бу.
Минем йөрәк бәгърем бу;
Куанычым, шатлыгым –
Бу, бу минем бу, бу, бу.
("Авыл хатынының бала тирбәткәндә өмидләре")

Шунда белдем Рәсүлемез Мөхәммәтне,
Ничек **михнәт, җәфа** күргән, ничек торган.
("Туган авыл")

Семантик (идеографик) синонимнарга тукталганда, шуны әйтергә мөмкин: мондый берәмлекләр Г.Тукай шигырьләрендә мәгънә төсмерләре белән аерылып торалар. Автор, сүзнең эчке мәгънәсенә басым ясау, лексеманы тагын да тирәнрәк аңлату, синонимның яңа төсмерен белдерү һәм поэтик системада контекстуаль урынын билгеләү максатыннан, семантик мәгънәдәш сүзләрне күпләп куллануга өстенлек бирә.

Мөкаддәс ул, **бөек** ул, **гали** зат ул,
Тәмам **хөр** ул, вә бик киң ул, **азат** ул.

("Театр")

Мисалдан күренгәнчә, **мөкаддәс, бөек, гали** барысы бер уртак мәгънә белдерә, ә **хөр, азат** лексемалары ирекле дигәнне аңлата. Әмма алар мәгънәви һәм стилистик төсмерләре белән аерылалар. М**өкаддәс** сүзе дини семантикага ия һәм *изге* дип тәрҗемә ителә ала; **гали** киңрәк мәгънәдә *бөек, билгеле*, танылган дип аңлатыла, ә **бөек** сүзе бу синонимик рәттә доминанта ролен үти. Х**өр** лексемасында нәрсәдән, кемнән дә булса тулы бәйсезлек мәгънәсе өстенлек итә, ә **азат** сүзе ирекле семантикасы белән кулланыла.

Г.Тукай иҗатында якын мәгънәле, бер үк төшенчәне белдерә торган синонимнарны да очратырга мөмкин. Мәсәлән,

Кайда ките цензурлык,
Коллык, тарлык, ким-хурлык?

("Хөррият хакында")

Шул рәвешле **коллык** (рабство), т**арлык** (стеснение прав) и **ким-хурлык** (унижение) берәмлекләре семантик яктан бер-берсенә якын торалар, әмма мәгънә төсмерләре белән шактый аерылалар: коллык – тулысынча буйсыну, ирексезлекне белдерә; тарлык берәмлегендә ирекнең чикле булуына басым ясала; ким-хурлык исә кемдер тарафыннан кимсетелүне белдерә.

Г.Тукай шигырьләрендә бер-берсенә якын мәгънәле сүзләр билгеле бер дәрәҗә (статус) берлерү рәвешендә дә урын алалар:

Шәкерт, студент – бары,
Дарга асылганнары, -
Сез бу арысланнарны
Онытмагыз тидия.

("Хөррият хакында")

Бу мисалда **шәкерт** (мәдрәсәдә укучы) һәм **студент** (гимназиядә яки югары уку йортында укучы) берәмлекләре уртак синонимик мәгънә белдерә, ләкин контекст эчендә һәрберсе өстәмә семантик һәм стилистик төсмер ала. Шигъри юлларда алар бер-берсен тулыландырып киләләр һәм үз шигъри кулланылу үзенчәлеген саклыйлар, шунлыктан Г.Тукай иҗатында синонимнарны мәгънә уртаклыгы гына түгел, ә контекстта кулланылу үзлеге дә берләштерә дип әйтергә мөмкин.

Гомумиләштереп әйткәндә, синонимнарның ясалу, кулланылу төрлелеге һәм күплеге Г.Тукай иҗатының үзенчәлеген тәшкил итә. Синонимнар шагыйрь каләме ярдәмендә төрле составта, күләмдә һәм күптөрле комбинацияләрдә кулланылалар һәм үзләренең стилистик вазифаларын бик уңышлы үтәүгә ирешәләр. Бу, һичшиксез, авторның зур казанышы булып тора.

Әдәбият

Брагина А.А. Синонимы в литературном языке / А.А.Брагина. - М.: Русский язык, 1954. -127с.

Сафиуллина Ф.С. Хәзерге татар әдәби теле. Лексикология. /Ф.С.Сафиуллина. – Казан: Хәтер, 1999. – Б. 36-51

Сәгыйтов Р. Татар теле синонимиясендә гарәп-фарсы алынмалары / Р.Сәгыйтов // Мәгариф. 1992.- № 10. Б. 22-23.

Ханбикова Ш.С. Синонимнар сүзлеге /Ш.С. Ханбикова, Ф.С.Сафиуллина.- Казан: Хәтер, 1999. – 256 б.

Ханбикова Ш. Татар телендә синонимия һәм сүзлекләр /Ш.С.Ханбикова. — Казан: Тат.кит.нәшр., 1980. – 280 б.